
El Testament de Recosind d'Almafara

14 d'abril de l'any 1002

Document n. 372, *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*. Vol. II. CSIC. Barcelona. 1947

Jaume Vendrell i Condeminas
(+ de 1000. Històries de Sant Climent de Llobregat)

Presentació

Aquest és el testament sacramental d'un cavaller anomenat Recosind, testimoni i jurat per els seus marmessors i hereus davant el bisbe Ot i un grup de sacerdots i de monjos del monestir de Sant Cugat, a l'altar de l'església de Sant Climent el dia 14 d'abril de l'any 1002.

La importància dels testaments utilitzats com a fonts per als estudis medievals és fonamental. Tot i que a l'Alta Edat Mitjana el seu nombre és més reduït que en els segles posteriors, la seva utilització ens ajuda molt a acostar-nos a la vida quotidiana de l'època en que van ser escrits.

En general ens trobem amb documents avorrits, plens de formalismes, “*monòtons i reiteratius*”¹ però plens de detalls que ens ajuden a identificar la forma de vida dels seus protagonistes: són pagesos amb terres pròpies o amb terres d'un senyor, que hi planten i quin tipus de ramaderia tenen (cosa que ens permetrà acostar-nos molt a la seva alimentació), les seves relacions familiars i socials, els objectes que utilitzen i a que donen importància, ...

En el testament de Recosind podem identificar alguns dels indrets mencionats clarament. La seva proximitat (malgrat que es tracta d'un document de fa mil anys) pot condicionar-me l'objectivitat, amb que s'ha de tractar una font documental. Però també ens ajuda a conèixer de manera directa els llocs referenciats, les distàncies, la geografia, i a identificar clarament els paratges enumerats.

L'existència de documents tan locals, tan particulars, malgrat la seva insignificància per la història general d'un país, ens permeten acostar-nos al món quotidià de la gent que sempre mal anomenem “normal”. Gràcies a ells, i als detalls que n'obtenim, podem relacionar els fets dels llocs petits i corroborar, molt sovint, els fets capitals de la “gran” història de Catalunya.

1. Tipus de document

En el cas que ens ocupa, ens trobem davant un testament sacramental. És un testament personal i individual, dictat per Recosind abans de morir, però que no és escrit fins després de la seva mort.

Els anomenats testaments sacramentals, responen sempre a un model uniforme, en el que es publica un testament oral. Per A. M. Udina², que ha fet un estudi exhaustiu de testaments altomedievals (des de les vessants històriques i jurídiques), és possible que aquest tipus de testaments estiguessin precedits per algun altre d'anterior, del que no en tenim constància.

J. Rius³, els anomena, també, "*colomellum*", com en el formulari de Ripoll.

Després del "*Condiciones sacramentorum...*", sempre s'especifica la formació del tribunal que rep el jurament dels testimonis. És un acte solemne en el que es reconeix la validesa del testament. En aquest cas el tribunal el formarien: els sacerdots Joan i Guimerà, els jutges Audesind i Guimerà, i Teudobert, Lleopard, Ermemir, Ponç, Truitari (que també són religiosos), i alguns altres "bons homes". El tribunal està presidit per el bisbe de Girona Ot.

Els testimonis juren davant d'aquest tribunal que eren presents i van escoltar la darrera voluntat del testamentari pel que fa als marmessors i a les disposicions testamentàries que va fer. Els testimonis del testament de Recosind són els sacerdots Trasoari, Rami i el levita Teuderic.

Els almoïners, que prendran possessió de les deixes i en faran la seva distribució juren complir allò que han declarat els testimonis. Aici, Iglia i Vives, són els marmessors d'aquest testament.

Una vegada acomplerts aquest formalismes (amb molt de pes religiós), i després d'indicar les circumstàncies de la mort del testador (la malaltia que el té en el jaç i de la que acabarà morint), s'enumeren totes les deixes i qui en són els beneficiats, en el que és la part important i substancial del document.

L'estatocol dona per finalitzat el testament amb la signatura de marmessors, testimonis, altres presents i els membres del tribunal. L'escrivà, Guadamir, signa al final i dona fe de l'escriptura i en aquest cas indica, també, les correccions que s'ha fet en la seva edició.

2. Situació

2.1. Geogràfica

El context geogràfic que identifica aquest testament, està format pel triangle que limita pel Sud amb l'Eramprunyà (a les primeres alçades dels massís de Garraf), al Nord amb Barcelona i per l'est amb la plana del Vallès. Tots tres vèrtexs marquen les zones que protagonitzen el document:

Eramprunyà, el Vallès i Barcelona

2.1.1. l'Eramprunyà

La que serà coneguda més tard com la Baronia d'Eramprunyà, és la zona on en el document s'esmenten la major part de les cases, torres, corts i colomers que Recosind deixa. Sembla que és l'àmbit on Recosind viuria, i a on té la major part de les propietats.

El Testament de Recosind d'Almfar

La baronia d'Eramprunyà està presidida per el castell que li dona nom, enclavat en els contraforts orientals del massís de Garraf a més de 400 mts., per sobre el nivell del mar. La primera notícia que en tenim correspon a un document del Cartulari de Sant Cugat de l'any 957⁴.

D'aquest castell depenen les esglésies del Baix Llobregat citades en el document: Sta. Maria, Sant Miquel, Sant Pere de Castelldefels i Sant Climent (on es jura el testament sacramental).

També podem identificar en aquesta demarcació el lloc anomenat Almfar que es trobaria en la parròquia de Sant Climent de Llobregat. Aquest nom i d'altres d'origen àrab que hi ha en aquesta zona (Alcalà, Almodèvar, Rafaguera, Almugara, Calamot, ...⁵) ens permeten identificar un passat musulmà no gaire llunyà i amb presència evident d'establiments de població.

Un altre punt que identifiquem en aquesta comarca, és el de Sales, en el pla deltaic del Llobregat, a Viladecans. Trobem documentat l'indret de Sales amb aquest nom a partir de l'any 986, en que el Comte Borrell, permuta unes terres a favor del monestir de Sant Cugat, en el terme d'Eramprunyà. En els documents del segle X i XI, generalment trobem aquest lloc relacionat amb la possessió particular que té la casa comtal d'una explotació agrícola des de mitjans del segle X⁶.

2.1.2. El Vallès

Si sembla evident que l'àmbit territorial vital del testamentari és la que presideix el castell d'Eramprunyà, sens dubte el monestir de Sant Cugat és el centre administratiu que el domina. El cenobi del Vallès és el posseïdor anterior d'algunes de les terres que, més tard, Recosind testamenta. I, també, en serà el gran beneficiat.

No és casualitat que esglésies i monestirs "col·laborin" en la redacció i elaboració dels testaments sacramentals, i que siguin els més interessats en que ningú mori intest, perquè d'aquesta manera en reben grans donacions⁷.

Sense precisar més, sabem que Recosind té terres i vinyes al Vallès. També hi té un molí. En el Vallès trobem esmentades, també, l'església de Santa Maria de Caldes i l'indret anomenat Aquacensa⁸.

2.1.3. Barcelona

Només trobem esments a la ciutat comtal, en dues deixes que Recosind fa per a les esglésies de Sant Pere de les Puel·les i la de Sant Just (que encara està fora del recinte emmurallat de Barcelona).

2.2. Històrica

L'any mil en aquest context encara eren molt recents els primers moviments colonitzadors en el que fins feia poc més d'un segle encara era una zona de marca.

La presa de Barcelona l'any 801, situa la frontera en la línia del Llobregat. Des del marge esquerre del riu fins als assentaments musulmans del Sud s'obriria una àmplia franja de terra de ningú.

L'actuació del Comte Guifré fonamentant els poblaments colonitzadors i establint un sistema defensiu basat en una xarxa de castell, torres i guàrdies, fa córrer la frontera més enllà del Llobregat i estabilitzar-se en el Penedès, en el segle X.

El Testament de Recosind d'Almafar

La repoblació d'aquesta zona devia anar a càrrec de pagesos vinguts del nord. La col·laboració dels Comtes de Barcelona, del bisbat de la capital i del monestir de Sant Cugat del Vallès, va ser fonamental per aconseguir establiments permanents.⁹

Es evident que els monestirs, com diu Jordi Bolòs¹⁰, juguen un paper important en la reorganització dels territoris ocupats, i en surten molt beneficiats a l'hora d'obtenir-ne propietats. Aquest seria al cas d'algunes terres que deixa Recosind, que anteriorment li havien vingut del monestir de Sant Cugat, i d'altres que acabaran en mans del cenobi, gràcies a la generositat que el testamentari els demostra.

També la presència de la parròquia actua com a element organitzador de l'espai. Alhora de ser el centre d'atracció dels pobladors, esdevé nucli de reunió i ordenació de la vida quotidiana: els veïns s'hi bategen, escolten missa i hi enterren els seus morts. En el document que ens ocupa la figura de l'església de Sant Climent en representa el centre geogràfic i "burocràtic": s'hi redacta i s'hi jura el testament (tot i la presència evident d'un centre principal com el monestir de Sant Cugat), obté alguns beneficis testamentaris, i possiblement, és el lloc on es enterrat el testamentari.

També podem observar que algunes terres de que parla el testament són prop de les terres del Comte, que també en surt beneficiat, demostrant-nos que tan la casa comtal com les institucions religioses van tenir un paper destacat en la colonització d'aquests indrets.

L'establiment d'una xarxa defensiva important i sòlida permet als pobladors tenir certa seguretat. El castell d'Eramprunyà, centre de la baronia, seria el nucli del sistema defensiu (a la vegada que administratiu) de tota la contrada. L'existència d'una malla de torres i guàrdies escampada per tot el Pla del Llobregat, asseguraria l'establiment de petits poblaments al seu voltant. En aquest mateix testament observem la presència de dues torres, i del topònim àrab "Almafar", que Joan Coromines¹¹ relaciona amb la seva presència.

Tot i aquest sistema de defenses, les algarades musulmanes semblen tenir certa constància. I no impedeixen que ciutats com Barcelona caiguin sota els seus atacs.

Podia haver passat l'atac de Al-mansur de l'any 985 per les terres de Recosind? Si més no, no en tenim constància. No trobem cap relació en el document que ens ho indiqui: no deixa cap benefici per a possibles captius, ni per al seu alliberament com trobem en d'altres testaments del mateix Cartulari. Les seves propietats semblen sòlides i no sembla que l'atac, ni posteriors algarades afectessin el seu patrimoni.

A més d'aquesta organització de poblaments al voltant de guàrdies, M. Riu parla de la freqüència de veure viles repartides en mansos (quatre o cinc unitats familiars per vila)¹², Jordi Bolòs¹³ en diu "emmasament" i també seria promogut pels senyors. Aquest sistema d'establiment també es produiria en la zona que estem tractant, i la presència d'habitat dispers sembla evident en aquest testament.

Al voltant de l'any mil, ens trobem amb una xarxa viària que permet la comunicació de Barcelona amb el Sud. Un camí des de la ciutat comtal correria per el Pla del Llobregat, travessaria el riu entre Sant Joan Despí i El Papiol pel gual de Bonamica, passaria per Sant Boi, Sant Climent, per l'Eramprunyà, i des de Begues correria cap a Olèrdola. La presència d'aquest camí hauria facilitat força l'establiment de poblaments, i també la colonització i ocupació de terres del delta del Llobregat¹⁴.

3. Protagonistes

3.1. Qui és Recosind

En el document trobem un parell de detalls que ens indiquen que Recosind és un personatge important de les contrades on viu: és vassall directe del Comte de Barcelona (... *et concessit ad seniori suo Raimundo, comite, ...*) i la presència del Bisbe Ot en el jurament del testament, confirmen la significació del seu estatus.

Ser cavaller i vassall del Comte en aquestes contrades pot representar l'assistència de Recosind en les seves cavalcades. La presència d'armes i d'un cavall per a muntar, així ens ho confirmen. No podem saber si Recosind també havia estat vassall directe del Comte Borrell, i per tant no podem afirmar la seva participació contra les algarades d'Al-mansur.

Tot i que en aquest moment la frontera era quilòmetres al Sud, en una zona tan pròxima a la ciutat comtal, i pel que sembla rica en agricultura i ramaderia, i on el sistema de fortificacions s'anava solidificant, els atacs musulmans tenien l'objectiu d'impedir un assentament cristià prou ferm, que facilités a mitjà termini l'atac a les terres del sud.

Per aquest motiu la presència de cavallers, pròxims, esdevenia fonamental, en el sistema de defensa i d'atac del Comte.

Salrach parla de "*pagesos-viticultors mitjans com aquells que tenen terres, arada i bous, que participen de la possessió de molins, posseeixen vinyes i trulls, i es permeten fer donacions pietoses a l'Església*"¹⁵. Tot i que es fa molt difícil establir models socials concrets, Recosind respondria a aquest tipus ben situat, i a més caldria afegir-hi els nombrosos caps de bestiar que tenia, i la seva condició de cavaller vassall del Comte.

G. Feliu¹⁶ afirma que la presència de molta ramaderia en els testaments només es produeix en el dels potentats, i aquesta premissa ens confirma la teoria de la bona salut econòmica del protagonista d'aquest testament.

Troblem referència d'un Recosind en el mateix Cartulari, en un document de l'any 970¹⁷, en que Llobell deixa unes terres a l'església de Santa Maria d'Eramprunyà. Aquest Llobell està casat amb Juliana i té dos fills anomenats Recosind i Suniari. La referència dels llocs esmentats en aquest testament de l'any 970 ens acosta directament a la comarca on Recosind té possessions. De fet ens trobem amb els mateixos indrets anomenats: Santa Maria d'Eramprunyà, Castell de Rodanes (anomenat d'Eramprunyà), Castelldefels, el Montbaig i Sant Climent.

Cronològicament podem estar parlant de la persona que trenta-dos anys més tard, testamenta possessions en aquesta mateixa zona.

Hi ha, però, un detall que ens impedeix assegurar-ho totalment: la presència d'un germà anomenat Suniari, el document més antic i que no apareix en el testament de Recosind. Ben pel contrari, Recosind fa deixes al seu germà Guadamir (... *fratri suo Guadamiro, qui vocarent Iocelmo.*), monjo.

Podríem explicar aquest fet si Suniari hagués mort abans de l'any 1002, i si el tal Guadamir hagués nascut més tard del 970. De fet, aquesta hipòtesi no és improbable. Trenta anys en aquesta època són molt llargs, i l'esperança de vida no és massa optimista per tota la població. Ens trobem en un impàs de temps on són diverses les algarades musulmanes sobre aquestes terres (la del 985 sobre Barcelona la més greu) i on trobem referenciats diversos episodis de fams a Catalunya^{18 19}.

El Testament de Recosind d'Almfar

El naixement posterior a l'any 970 d'un altre fill de Llobell, és del tot possible. I la seva vocació religiosa, podria estar fonamentada en els inicis de la imposició de la figura d'un hereu, tot i que estem parlant d'una època on aquesta tradició no sembla encara assentada.

Recosind, a la seva mort, era vidu d'Egane, i tenia dos fills (com a mínim, dos són els que apareixen com a tals en el document²⁰) anomenats Joan i Roig, que no surten massa beneficiats en les deixes testamentàries: per a Joan deixa una vaca i una euga per a Rosso, només.

Per el seu germà Guadamir, nom amb que se'l coneix de monjo, Recosind deixa (i per altres monjos i per a Sant Cugat) el cavall, amb la sella i el fre. Anteriorment Guadamir havia donat a Recosind cases, amb terres i vinyes, potser en el moment de la seva incorporació al monestir vallessenc. Sense obtenir-ne gaire benefici, Guadamir és la figura que permet al seu cenobi ser el principal hereditari de Recosind.

Les referències a Guadamir que podem trobar en d'altres documents del Cartulari, no semblen parlar de la mateixa persona, cosa que no podem assegurar de l'escrivà que edita el document, i que podria ser el germà de Recosind.

Aquí sembla que acaben els lligams familiars de Recosind que podem observar en aquest testament. El parentiu d'algun dels beneficiaris amb el testador podria no estar indicat (simplement).

3.2. Altres personatges

Es curiosa la presència d'una dona anomenada Garsens que en surt força beneficiada: hereta una tercera part dels porcs, un parell de vaques, un parell de vànoves, un parell de mantes i un vestit. Si més no, és estrany que una dona sense cap lligam aparent amb el testador n'obtingui tants beneficis. Podria ser que estès unida sentimentalment a Recosind? És possible. No ho podem assegurar rotundament, però tampoc seria estrany, trobar una relació d'aquesta mena en la societat alt-medieval, i aquesta hipòtesi ens explicaria la quantia i el valor de les deixes, que permetrien a la dona una bona subsistència a la seva mort.

Si un altre personatge crida l'atenció, especialment, en aquest document, sens dubte és el Bisbe Ot, que presideix l'acte de jurament d'aquest testament. El que ara anomenem com a "*senyor Ot, Bisbe per la Gràcia de Déu*", correspon segurament a un Ot que apareix citat des de l'any 970, en el Cartulari de Sant Cugat²¹.

La primera menció que se'n fa en el Cartulari de Sant Cugat, fa referència a un escrivà del monestir, anomenat Ot. En successius documents apareix el seu nom, i és a partir de l'any 973 que tenim notícies d'un levita anomenat Ot. Probablement es tracta de la mateixa persona de la que a partir del 983 en tenim notícia com a monjo.

És en un document de l'any 986, en que el rei Lotari confirma els béns del monestir de Sant Cugat, en que apareix per primera vegada com a abat del cenobi.

Amb la incursió d'Al-Mansur el 985, el monestir de Sant Cugat no escapà tampoc de les destrosses. Llavors fou elegit com abat el levita Ot, més tard bisbe de Girona. Ot va obtenir per a Sant Cugat un diploma de confirmació de béns del rei franc Lotari (986), i una butlla del papa Silvestre II l'any 1002, per la qual el monestir passa a dependre directament de Roma. Amb aquest abat s'inicià la reorganització i reconstrucció del cenobi.

Ot representa un dels millors exponents de la tènue distància que separa els afers del món espiritual dels afers del món terrenal. De filiació desconeguda, encara que cal suposar-li una

procedència d'alt llinatge aristocràtic, el trobem com bisbe de Girona des del 995. Amb aquest càrrec, formà part de l'host catalana que l'any 1010 va organitzar el comte Ramon Borrell fins a Còrdova per ajudar el príncep Mohamed-ben-Hixem, anomenat el Madhí, contra el seu rival Suleiman-ben-Alhaquem i que suposarà un canvi en les relacions amb els musulmans de l'Andalus. El bisbe Ot va resultar ferit en alguna de les accions bèl·liques i morí poc després.

La gran quantitat de persones que es fan present en el document entre marmessors (que també en surten beneficiats, com afirma J. Rius en la presentació del II vol. del Cartulari de Sant Cugat), membres del tribunal, i testimonis, demostren la importància de l'acte i del testamentari. Però no sabem gran cosa d'ell: alguns són monjos com Ató, Eldemar, Bernard, Lleopard; d'altres sabem que són sacerdots com Joan, Guimerà, Trasoari, Ramí i Rami ; i només queda esmentar els jutges Audesind i Guimerà, Sender i Vudufred.

No coneixem la relació del mort amb els seus almoïners. Sabem que en surt molt beneficiat Iglia, i que pocs dies després de la publicació d'aquest testament, Aici i Vives (els altres marmessors) li fan donació de terres, cases i una torre, en el mateix Almfar. El dia 27 d'abril, del mateix any, Aici, Iglia i Vives atorguen a les esglésies de Sta. Maria, St. Miquel i St. Pere d'Eramprunyà terres, vinyes i els seus edificis, que ells havien rebut de Recosind²². Són les terres que anteriorment havien estat de Daniel i Moció.

4. Beneficis

4.1. Cases (... suas casa et curtes *et turre* et colombario ...)

L'afany repoblador i de conquesta d'aquesta zona sembla ser conseqüència de la iniciativa dels nobles i de l'església. El ràpid establiment de la xarxa defensiva en front del Sud, dona com a resultat la proliferació d'esglésies en àmplies zones despoblades i la construcció (més o menys ordenada) de torres o guàrdies . Aquestes esglésies i torres serien el centre d'atracció que havia de facilitar l'establiment dels nous poblaments.

El fenomen de l'*emmassament*²³, escamparia els masos en aquestes àmplies zones deshabitades. De fet l'aparició dels habitatges dispersos, en les zones que eren marginals, i la construcció d'esglésies i torres sembla que va ser coetània, i no en podem afirmar l'anterioritat de la presència primera d'uns o altres.

És difícil parlar de com eren les cases en aquest temps. Més encara, quan la manca de fonts arqueològiques en aquesta zona és tant evident²⁴. El document ens permet parlar de cases, amb torres, corts i horts i amb la presència evident d'un colomer.

En aquesta zona on els fenòmens naturals no ajuden a la solidificació dels edificis (no hi ni balmes, ni esplugues) les cases havien de ser construïdes amb carreus de pedra en la zona inferior. Les parets de tàpia de fang o bé fetes amb estructures de fusta, devien aguantar sotes fetes amb branques de bruc . Són cases d'una sola estança fosca i fumada, cases pobres i petites fetes amb materials d'escassa qualitat (els que es tenen a l'abast) i amb una cort al costat, on es guarden els animals.

Sembla difícil que un cavaller com Recosind visqués en un lloc així, per tant hem de suposar l'existència d'alguna edificació d'un tipus més sòlid i consistent.

La presència de torres (de fusta, segurament en aquesta època) ens permeten assegurar la coexistència de les edificacions defensives i els masos, molt sovint en el mateix lloc.

4.2. Terres (... *terras et vineas, cultum vel eremum, cum illorum arboribus vel pomiferis* ...)

La conquesta de les zones de marca, degué produir un important procés de repoblació que va implicar una desforestació considerable sobre el territori. S'aprofiten la major part de terrenys dels que se'n pot obtenir producció i a les que pot arribar la unitat familiar que les explota. La destrucció de boscos i el conreu generalitzat resten pes a la ramaderia.

Ens trobem davant petites parcel·les, que s'adapten als condicionaments orogràfics del terreny. J.Bolòs²⁵, esmenta ,la dificultat de l'estudi de les terres i la seva parcel·lació, i la importància que devia tenir la xarxa viària alhora de marcar els límits de cada terreny.

D'una manera molt general (i superficial), podem parlar de terres de conreu de cereals, en les zones planes, de vinya en les vessants inclinades de les muntanyes (en feixes i amb marges per guanyar espai i consistència dels sòls) i horts al voltant dels masos, en obagues i prop de fonts i rieres.

Es fonamental l'estudi de les terres i la seva organització, per saber els productes que si cultiven. D'aquest coneixement en podem deduir gran part del aliments que esdevenen bàsics per una família, que consumeix només, allò que produeix.

4.2.1. Terres de conreu

Les terres apareixen testamentades tant com a cultivades com a ermes. denotant la importància de la possessió d'elles en aquests anys. Queda clar que les terres ermes també són deixades i, legalment, tenen el mateix valor que les cultes.

Quan s'esmenten les terres hem de pensar en terres on s'hi cultiven cereals. Els horts i les vinyes acostumen a esmentar-se de manera diferenciada.

Només trobem esmentats en aquest document dos tipus de cereals: l'ordi i l'*annonna*.

L'ordi ("*set emines i mitja d'ordi*"), que en l'època romana s'escampa per la Mediterrània i forma part de la parella "forment-ordi", on el forment era per l'alimentació dels homes i l'ordi per als animals, sembla que en aquesta època ja estava inclòs en l'alimentació de les persones. Segons Bolòs, l'alimentació dels animals devia fer-se amb civada, i la presència de l'ordi i l'esment que se'n fa davant d'altres cereals en la documentació, corroboraria la seva transformació en aliment per als homes.

Pel que fa a l'*annonna* (... *et ad Bonefilio kaficio I de annonna* ...), no sabem exactament de quin tipus de cereal en concret parlem. En època romana es parla d'*annonna* per referir-se als "queviures, la provisió de gra"²⁶. En l'any mil pot referir-se tant a algun cereal panificable com a farratge. En el seu treball sobre "l'autoconsum alimentari pagès al delta del Llobregat als segles XIV i XV"²⁷, J. Codina, ja no esmenta l'*annonna*, i els cereals que anomena corrents en l'alimentació pagesa, parla de forment, mestall i ordi.

La presència de "pa" de forma genèrica en algunes deixes, ens fa pensar en la possibilitat de l'existència d'algun altre tipus de cereal.

També podem suposar que les tasques que s'han de pagar al monestir, devien efectuar-se en base a una part de la collita de cereals de les terres deixades que així ho imposen.

4.2.2. Horts i fruiters

Els horts es situen al costat dels masos, on es puguin treballar de manera acurada i on s'utilitzaran directament les hortalisses que s'hi cullin. En els horts s'utilitzen els fems que

El Testament de Recosind d'Almfar

produïxen els animals. En el cas dels masos de Recosind, en que s'esmenten les corts, els colomers, i que la presència de ramaderia es important, aquest abonament orgànic seria una important font per enriquir els sòls.

Troblem esmentats un parell d'horts, en aquest testament. Un d'ells es deixat per Recosind a Iglia, juntament amb les cases, corts, la torre i el colomer d'Almfar. El fet d'incloure, i enumerar-ho, tot en un mateix "lot", ens fa creure en la possibilitat de la seva proximitat, i que formés part de la mateixa hisenda.

El segon hort que apareix, és el del Comte, prop del que Recosind deixa pel seu senyor una parellada de terra. Aquest hort està situat en les terres al·luvials del delta del Llobregat, on el sòl és ric i la terra bona de treballar. La producció d'hortalisses i llegums havia de ser bona en aquesta zona, com ho prova l'existència de molts camps de cultiu encara en l'actualitat en mans de pagesos d'aquesta zona, i que ha estat font de proveïment per a la ciutat comtal des de l'edat mitjana, fins a l'arribada massiva, en l'actualitat, de productes agrícoles forans.

El llegum més usual conreat és la fava. Però es ben segur que d'altres productes també eren plantats en els horts (J. Bolòs parla de *guixes, veces, erbs*; ... J. Codina, per als segles posteriors, esmenta *alls, cebes, carbasses, llenties, pèsols, cigrons, ...*).

En els documents 372 i 373 del "Cartulari de Sant Cugat"²⁸ en que Iglia, Vives i Aici fan deixes per a les parròquies de Sta. Maria, St. Miquel i St. Pere, dels beneficis que han tingut de Recosind, s'enumeren més horts i es parla en concret d'hortalisses.

El fruiter que apareix sempre en els documents és la pomera. Tot i tractar-se d'un arbre de fàcil conreu i d'una producció que és pot conservar per algun temps, sembla que la seva presència, també, pot ser deguda a rengles d'arbres que actuen de partió de les parcel·les, a més, comuntment s'utilitza en la documentació com a genèric per a esmentar fruiters.

No tenim constància de cap altre arbre fruiter, però ens podem suposar que altres fruiters eren (nogueres, figueres, ametllers, avellaners,...) presents en aquestes terres.

També trobem a faltar la presència d'arbres glandífers, (que acostumen a sortir en d'altres testaments) que davant un conjunt ramader tan important, devia ser imprescindible.

4.2.3. Vinyes i aparells relacionats amb l'elaboració del vi (*... et suas tonnas et suos cubos es suas portadores et alio cubo ... vinum vetere ...*)

La vinya estava molt difosa en tot el país. Era una herència del passat, més que no un conreu contemporani. En la difusió i explotació de la vinya hi participava tota la societat: des dels senyors (amos, que no caven ni treballen, ni cullen) fins aloers, tinentes i esclaus que les treballen.

Ens trobem davant vinyes que dissenyen "*un hàbitat disseminat en el qual les vinyes deuen guanyar les vessants més assolellades dels turons*"²⁹.

Nobles i homes d'església no treballen directament les seves terres. Una part dels homes lliures treballava les vinyes d'altres a canvi de retenir-ne la part majoritària de la producció, lliurant-ne una part proporcional o fixa. Les del monestir eren treballades per la pagesia sotmesa a un règim de prestacions rendals o serveis, sota condicions variables.

L'activitat vitícola necessita certa professionalitat i tenir alguns mitjans tècnics que permetin i facilitin l'elaboració del vi. La verema de setembre, necessita eines per tallar el raïm:

El Testament de Recosind d'Almfar

ganivets, tisoires, podadores, ... A partir d'ella, començarà el procés d'elaboració del vi: s'haurà collit el raïm, es transportarà en portadores, es trepitjarà o premsarà el raïm, i es deixa reposar en el cups. Després de la seva fermentació, el vi s'emmagatzema en les botes o tones en les que envellirà, en els cellers.

Sovint aquest vi representa una aportació proteínica per a l'alimentació familiar que no s'obtenia per altres queviures. Són nombroses les deixes de vi que es fan en el testament: ... *kaficios III de vino, ... tonna I de vino, ...*

En el testament de Recosind es fa evident la presència del conreu vitícola i de tota l'utilitat que gira al seu voltant.

4.3. Animals

Sabem que la majoria de masos tenien un conjunt ramader variat en funció de les necessitats més primàries, que servien de complement alimentari a allò collit en els conreus. En el document que tractem la presència de bestiar és molt important i representa un "capital" molt elevat. Aquesta quantitat de ramaderia ens fa pensar, encara més, que ens trobem davant d'un "potentat".

Entre els molts animals documentats en aquest testament podem establir una relació en funció de la seva utilització. Així podem diferenciar els animals per la tasca que realitzen dins el sistema social:

4.3.1. Animals de treball (... *parilio de bovos cum suo apero et parilio de vacas, ...*)

Bous i ases, són els que trobem directament relacionats amb treballs concrets.

Els bous sempre surten acompanyats dels seus atuells i forniments de treball. Són deixats sempre, també, per parelles, indicant-nos que les tasques a les que estaven dedicats, les realitzaves de dos en dos.

Els bous estiraven les arades, que llauraven els camps i servien per arrossegar carros utilitzats per transportar les càrregues i les collites. El mal estat dels camins i la lentitud d'aquests animals ens fan suposar que no es transportaven grans volums.

Troblem deixats dos ases que es deuen dedicar a transport de persones o de pesos. Un d'ells és testamentat juntament amb una mena de seient i amb les sàrries de transport.

4.3.2. Animals per aliment

Sabem que en el Pla de Barcelona es produeix una augment de les pastures des del segle VII, en que el delta del Llobregat comença a ser ocupat i que àmplies zones, entre les maresmes, són destinades al bestiar³⁰.

Ens trobem amb diverses vaques i una vedella que es reparteixen entre els beneficiaris. Les ovelles i cabres també són presents en el testament de Recosind (... *et alias oves et capras ...*). Segurament, com les vaques i els bous, no s'utilitzaven directament com a aliment, fins després d'extingir la seva capacitat productiva. D'elles se n'obtenia llet (per fer formatges) i llana.

La llana té un importància cabdal en una societat en que els teixits són escassos i molt cars. La seva existència possibilita l'elaboració de teixits i la seva posterior utilització per a fer peces de roba (que han de durar molt de temps), de mantes i d'altres productes tèxtils (... *ad Garsens, femina, coto I et guadengo ...*).

El Testament de Recosind d'Almafar

No sembla que el testamentari tingués un gran número de caps de ramaderia ovina. Però sí que és possible que el monestir de Sant Cugat fos propietari d'un ramat considerable de caps d'aquest bestiar.

Tot i la presència d'aviram entre les deixes, és possible que un número de gallines, galls o oques, restin en cada casa, i no se n'esmenti la seva existència. En general no s'esmenta la seva deixa en els documents.

Es tenia aviram per la seva producció d'ous. No era comú utilitzar-lo com a aliment. Només en casos extrems per a malalts es destinaven gallines per a fer-ne brous. En general només eren utilitzats en l'alimentació, com la resta d'animals, quan ja no se'n podia obtenir més rendiment, en ocasions especials com per Nadal i per a fer pagaments de censos. En el document que ens ocupa, ens trobem amb gallines, galls, paons i oques.

Un número important de porcs apareixen en aquest testament. No podem consignar-ne la xifra concreta, perquè les deixes es fan percentualment (... *de suos porcos donaré feciscent ipsa tercia parte* ...).

El porc és l'animal més important per a l'economia domèstica medieval. D'ell se n'aprofita tot. Absolutament tot. Sovint apareix en petites quantitats, en les explotacions pageses, conjuntament amb la resta de ramaderia que considerem petita. En el cas que ens ocupa, sembla que el nombre de porcs és prou important per considerar l'existència d'un ramat, que podia estar pasturat per un porquer.

Si parlem de l'escàs pes dels animals en l'alimentació de la majoria d'habitants d'aquesta zona, hem d'apuntar la seva major aparició en les dietes de nobles, religiosos i, segurament, pagesos benestants com Recosind.

4.3.3. Animals de classe (... *suo kavallo, cum freno et sella*)

La presència d'un cavall i una egua, ens fa evident l'existència d'un cavaller. El cavall s'utilitza exclusivament per a muntar i per a participar en les expedicions militars.

Aquest fet ens demostra, encara més, el nivell social de Recosind. El seu estatus de cavaller, avalat amb l'afirmació de que el Comte de Barcelona és el seu senyor, corrobora que ens trobem davant d'un personatge d'alt rang.

El cavall es deixat amb la sella i el fre. El fet més estrany, és que els beneficiaris són dos monjos i el mateix monestir de Sant Cugat.

L'egua, de la que no coneixem ni sella, ni fre, es deixada per al seu fill Roig.

4.4. Tecnologia (... *cum ipso molino* ...)

Parlar de l'existència d'un molí de l'Alta Edat Mitjana, ens porta a pensar directament en un corrent important d'aigua. El que trobem en el testament de Recosind, es troba al Vallès i el concedeix a l'església de Santa Maria de Caldes i al monestir de Sant Cugat.

Els molins d'aquesta època es mouen a partir de l'aigua que els arriba des d'un canal i que propulsa un rodet horitzontal, que fa rodar les moles. Aquestes moles no deuen ser gaire grans, ni pesades, com el mateix molí, que suposem havien de ser de proporcions reduïdes, cosa que facilitaria la seva construcció i la seva reparació³¹.

Conclusió

Estudiar un testament sacramental com el que ens ocupa ens planteja el problema de saber fins a quin punt estem davant d'un document "normal". No es probable que en trobem gaires de testaments com el de Recosind. Tantes terres, vinyes, cases, bestiar i béns, ens acosten a un personatge que està ben per sobre del que era la mitjana. A més hi hem d'afegir el fet de que es tracta d'un cavaller, vassall del Comte de Barcelona.

Aquest document també ens parla del passat. Dels "modus vivendis" i les tradicions que s'arrosseguen a començaments del segle XI.

Podem observar la supervivència de les tradicions romanes i germàniques. Si bé es evident que la successió testada en l'Alta Edat Mitjana és un herència visigoda³², la presència dels elements lligats amb el passat clàssic també és fa palesa.

La documentació de tanta ramaderia, el testimoni d'homes lliures, la deixa a un número d'hereus força gran, la manca de cap menció al món de l'oli, ens relacionen el document amb el model germànic de testamentació.

La publicació del document, el món de la vinya (amb les seves múltiples referències), l'annonna, ens acosten a la tradició tardo-romana.

És molt clara la pervivència d'ambdós móns, en la vida de l'any mil, i ni l'alimentació, ni els costums, ni les relacions, ens permeten excloure'n ni un ni l'altre.

Al voltant dels anys mil, alguns canvis s'estan produint en la societat. Sembla que en el món rural les famílies giren a l'entorn de la figura del pare³³, ocupant un lloc que en els segles anteriors exercia, també, la dona. Sense excloure-la, la majoria de deixes acaben en mans masculines.

Anirà a parar a mans de dones, vestits, mantes, vànoves. Només Garsens rep una deixa important d'animals. Ben pel contrari, els homes esdevenen amos de les armes i de la major part de propietats que no van a parar al monestir de Sant Cugat.

Les donacions pietoses de moltes terres que passen de mans privades a a mans de l'església, semblen respondre a "impulsos psico-religiosos i polítics, en principi aliens a l'organització social de la producció"³⁴. Els monestirs, en aquest cas el de Sant Cugat, esdevenen beneficiaris de grans deixes. I no falten gaires anys perquè, conjuntament amb la noblesa feudal (el Comte de Barcelona en surt beneficiat), esdevinguin amos de la major part de terres i el seu control s'escampi per tot el país.

Ens trobem davant d'una societat que autoconsumeix tot allò que produeix. No hi ha diner corrent. I les minses produccions sobreres es destinen a la venda en un mercat precari i escanyolit que proporcionarà entrada de moneda per a comprar productes artesanals i agrícoles o ramaders, que no és produeixen en el mateix mas.

L'ordenació de l'espai, ens mostra clarament l'ús diferenciat que es fa de cada parcel·la per aconseguir un millor aprofitament³⁵ de les terres. La presència de vinya ens demostra que ens trobem davant d'una societat agrària organitzada i no precària. És planta mirant al futur. I, possiblement, les vinyes que tenim testamentades, ja eren plantades un parell de generacions anteriorment.

La quantia i valor de les deixes no ens fan sospitar que Recosind, o la seva zona d'influència patissin les fams periòdiques que alguns autors mencionen³⁶. Tampoc trobem cap prova que ens mostri el pas d'alguna de les algarades d'Al-mansur sobre les seves terres.

El Testament de Recosind d'Almfar

Ben pel contrari tenim la sensació de viure anys tranquils i de bonança. On els poblaments semblen ben assentats i assegurats davant d'atacs enemics.

Sense saber-ho, els habitants d'aquesta zona estaven a punt de rebre el feudalisme des de primera fila. La lluita feudal dels senyors s'estava gestant. I alguns dels seus protagonistes més rellevants, ja prenent nom en el testament de Recosind (el Comte Ramon Borrell, i el castell d'Eramprunyà, sota castlania de Mir Geribert, trenta anys més tard, protagonista de la revolta contra la casa comtal barcelonina).

De ben segur, Recosind hauria pres part en les primeres cavalcades feudals, engrandint les seves possessions i influència.

És curiós trobar en documents insignificants, el reflex de la Història d'un país. La presència del Comte, de les deixes a monestirs i religiosos, de les terres, dels cultius, del bestiar,... ens parlen de la vida real de la societat alt-medieval. Al seu costat el cavaller, les seves armes, els pagesos i les dones, són el contrapunt que ens falta per explicar la vida quotidiana al voltant de l'any mil.

La manca d'estudis més concrets que parlin de l'establiment dels primers poblaments i, sobretot, l'oblit d'actuacions arqueològiques en la zona de que parlem, és una carència evident, que esperem que se solucioni en el futur. I que ens ha de permetre conèixer més bé un pasat que no ens es tant llunyà, malgrat els mil anys transcorreguts.

Notes

- 1 BOLÒS, J. *Aportació al coneixement de l'alimentació als segles X-XI, segons les deixes testamentàries*. Pàg. 457, vol. II | Col·loqui de l'alimentació a la Corona d'Aragó a l'Edat Mitjana. Institut d'Estudis il·lerdencs. Diputació de Lleida. 1995.
- 2 UDINA, A.M. *La successió testada a la Catalunya altomedieval*. Fundació Noguera. Barcelona. 1984.
- 3 RIUS, J. *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*. Vol. II. CSIC. Barcelona. 1947.
- 4 RIUS J. *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*. Vol. I. Doc. 44.
- 5 PAGÈS, M. *La marca Hispànica, frontera meridional de l'Imperi i les seves fortificacions fins el temps de Carles el Calb*. Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa. N. XXIII. 1992.
- 6 IZQUIERDO, P. i altres. *Els antecedents ibèrics i romans. Història de Viladecans*. Ajuntament de Viladecans. 1998.
- 7 UDINA, A.M. *La successió testada a la Catalunya Altomedieval*. Fundació Noguera. Barcelona. 1984.
- 8 veure nota núm. 6.
- 9 SALRACH, J.M. *La Catalunya del segle X*. L'Àvenç. N. 84. Juliol - agost 1985.
- 10 BOLÒS, J. *Paisatge, poblament i societat a Catalunya entorn de l'any 1000*. Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni. Coordinació de Imma Ollich. Eumo ed. Vic. 1999.
- 11 COROMINES, J. *Onomasticon Cataloniae*. Curial edicions. Barcelona. 1994.
- 12 RIU, M. *Nuevas bases para el estudio de la reconquista, la repoblación y la reorganización del territorio en Cataluña (s. IX-XIV)*. Pàg.49. Actas del coloquio de la V asamblea General de la sociedad española de Estudios Medievales. Diputación General de Aragón . Zaragoza. 1994.
- 13 Veure nota núm. 15.
- 14 PALET, J.M. *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època ibero-romana i l'altmedieval. Segles II aC -X-XI dC*. Centre d'Arqueologia de la Ciutat. Ajuntament de Barcelona. Barcelona. 1997.
- 15 SALRACH, J.M. *La vinya i els viticultors a la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana. Vinyes i vins: mil anys d'història*. Vol. I. Coord. E. Giralt. Publicacions de la Universitat de Barcelona. Barcelona. 1993.
- 16 FELIU, G. *Activitats econòmiques. Història de Barcelona*. Vol. II. Formació de la Barcelona medieval. Pàg. 213. Gran Enciclopedia Catalana. Barcelona. 1992.
- 17 RIUS, J. *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*. Vol I.Doc. Núm. 92 . Del dia 1 de juny de l'any 970.
- 18 BENITO, P. *Fams atroces a la Catalunya de l'any 1000*. Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni. Coordinació de Imma Ollich. Eumo ed. Vic. 1999.
- 19 GUNZBERG, J. *Crisis agrarias, mortalidad i alimentación en la ciudad i territorio de Bar-*

- celona durante la alta edad media. Anuario de estudios medievales. N. 30/2. CSIC. Barcelona. 2000.
- 20 A.M. UDINA, analitza breument aquest document en el seu llibre i assevera que «hi ha una enorme quantitat de petits beneficiaris, entre el quals no hi figura cap parent» (pàg. 210. "La successió testada a la Catalunya Altomedieval"). Em sembla evident la presència de dos fills als que anomena "ad filio suo Ioanne vaca I, et ad filio suo Rosso iunegua..."
- 21 RIUS, J. *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*. Vol. I. Doc núm 90.
- 22 RIUS, J. *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*. Vol. I. Doc núm 373 i 374.
- 23 Veure nota n. 18.
- 24 L'any 1982, Miquel Tarradell en una conferència de les "I jornades d'estudis sobre el Baix Llobregat" ja parla del buit que hi ha en l'estudi arqueològic en aquesta comarca. Actualment sembla que des d'alguns ajuntaments, la Diputació i la Generalitat s'han començat alguns estudis en aquesta direcció. De tota manera, en els municipis petits (Sant Climent, on estan construïts alguns d'aquest masos i torres, n'és un cas evident) la manca de troballes molt evidents i "importants" l'estudi arqueològic i documental està totalment oblidat i pot caure en la permessivitat de destrucció d'algunes estructures que haurien de ser estudiades.
- 25 BOLÒS, J. *Paisatge, poblament i societat a Catalunya entorn de l'any 1000*.
- 26 BOLÒS, J. *Paisatge, poblament i societat a Catalunya entorn de l'any 1000*.
- 27 CODINA, J. *L'autoconsum alimentari pagès al Delta del Llobregat als segles XIV i XV*. I Col·loqui d'Història de l'alimentació a la Corona d'Aragó a l'Edat Mitjana. Vol II. Institut d'Estudis il·lerdens. Diputació de Lleida. 1995.
- 28 Veure nota n. 28.
- 29 SALRACH, J.M. *La vinya i els viticultors a la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana. Vinyes i vins: mil anys d'història*. Vol. I. Coord. E. Giralt. Publicacions de la Universitat de Barcelona. Barcelona. 1993.
- 30 BOLÒS, J. *Catalunya Medieval. Una aproximació al territori i a la societat a l'Edat Mitjana*. Ed. Pòrtic. Barcelona. 2000.
- 31 BOLÒS, J. Paisatge, poblament i societat a Catalunya entorn de l'any 1000.
- 32 UDINA, A.M. *La successió testada a la Catalunya altomedieval*. Pàg. 31. Fundació Noguera. Barcelona 1984.
- 33 RUIZ DOMÉNECH, J.E. *La organización familiar en Cataluña en el siglo X*.
- 34 SALRACH, J.M. *La vinya i els viticultors a la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana. Vinyes i vins: mil anys d'història*. Vol. I. Coord. E. Giralt. Publicacions de la Universitat de Barcelona. Barcelona. 1993.
- 35 SANCHO, M. *Organització del territori i processos productius a l'edat mitjana: el lloc de Fabregada, l'articulació d'un establiment siderúrgic en un territori de frontera*.
- 36 GUNZBERG, J. *Crisis agrarias, mortalidad i alimentación en la ciudad i territorio de Barcelona durante la alta edad media*. I P.Benito. Fams atoces a la Catalunya de l'any 1000.

Bibliografia

ABADAL, R. Els primers Comtes Catalans. Vol. I Ed. Vicens Vives. Barcelona. 1991.

BLÁZQUEZ, A. Diccionario Latino-español .Vol. II. Ed. R.Sopena. Barcelona.1966.

BENITO, P. Fams atoces a la Catalunya de l'any 1000. Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni. Coordinació de Imma Ollich. Eumo ed. Vic. 1999.

BOLÒS, J. Aportació al coneixement de l'alimentació als segles X-XI, segons les deixes testamentàries. vol. II. I Col·loqui de l'alimentació a la Corona d'Aragó a l'Edat Mitjana. Institut d'Estudis il·lerdens. Diputació de Lleida. 1995.

BOLÒS, J. Paisatge, poblament i societat a Catalunya entorn de l'any 1000.

BOLÒS, J. Catalunya Medieval. Una aproximació al territori i a la societat a l'Edat Mitjana. Ed. Pòrtic. Barcelona. 2000.

CAMP MAY, J. Castelldefels, Temps d'història. Ajuntament de Castelldefels. Castelldefels. 2003.

CODINA, J. L'autoconsum alimentari pagès al Delta del Llobregat als segles XIV i XV. I Col·loqui d'Història de l'alimentació a la Corona d'Aragó a l'Edat Mitjana. Vol II. Institut

El Testament de Recosind d'Almfar

d'Estudis il·lerdens. Diputació de Lleida. 1995.

CODINA, J. L'autoconsum alimentari pagès al Delta del Llobregat als segles XIV i XV. I Col·loqui d'Història de l'alimentació a la Corona d'Aragó a l'Edat Mitjana. Vol II. Institut d'Estudis il·lerdens. Diputació de Lleida. 1995.

COROMINES, J. Onomasticon Cataloniae. Curial edicions. Barcelona. 1994.

DU CANGE, D. Glossarium Mediae et infimae latinitatis (IV Band). Akademische Druck-uverlagsanstalt.Graz. 1954.

FELIU, G. Activitats econòmiques. Història de Barcelona. Vol. II. Formació de la Barcelona medieval. Gran Enciclopèdia Catalana. Barcelona. 1992.

GUNZBERG, J. Crisis agrarias, mortalidad i alimentación en la ciudad i territorio de Barcelona durante la alta edad media. Anuario de estudios medievales. N. 30/2. CSIC. Barcelona. 2000.

IZQUIERDO, P. i altres. Els antecedents ibèrics i romans. Història de Viladecans. Ajuntament de Viladecans. 1998.

PAGÈS, M. La marca Hispànica, frontera meridional de l'Imperi i les seves fortificacions fins el temps de Carles el Calb. Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa. N. XXIII. 1992.

PALET, J.M. Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època ibero-romana i l'altmedieval. Segles II aC -X-XI dC. Centre d'Arqueologia de la Ciutat. Ajuntament de Barcelona. Barcelona. 1997.

RIU, M. Nuevas bases para el estudio de la reconquista, la repoblación y la reorganización del territorio en Cataluña (s.IX-XIV). Actas del coloquio de la V asamblea General de la sociedad española de Estudios Medievales. Diputación General de Aragón. Zaragoza. 1994.

RIUS, J. Cartulario de Sant Cugat del Vallès. CSIC. Barcelona 1947.

ROCA, P. Índex toponímic del Cartulari de Sant Cugat del Vallès. Ajuntament de Sabadell.

RUIZ DOMÉNECH, J.E. La organización familiar en Cataluña en el siglo X.

SALRACH, J.M. La Catalunya del segle X. L'Avenç. N. 84. Juliol - agost 1985.

SALRACH, J.M. El procés de Feudalització. Segles III-XII. Història de Catalunya. Dirigida per P. Vilar. Ed. 62. Barcelona. 1987.

SANAHUJA, D. i altres. Viladecans, Terra de pagesos i senyors. Els Temps medievals. Arxiu històric de la ciutat. Viladecans. 2002.

SANCHO, M. Organització i processos productius a l'edat mitjana: el lloc de Fabregada, en l'articulació d'un establiment siderúrgic en un territori de frontera. Territori i societat a l'Edat Mitjana. vol I. A cura de J. Bolòs i J.J. Busqueta. 1997.

UDINA, A.M. La successió testada a la Catalunya altomedieval. Fundació Noguera. Barcelona 1984.